

Förord

Det här är en biografi över Martin Luther. Det är också ett historiskt reportage och en essä om makt och politik. Ibland tillåter jag mig dessutom ett litterärt berättande, byggt på historiska fakta men färgsatt av fantasin. Jag tror inte läsaren kommer att ha några svårigheter att se var gränsen går mellan det faktiska och det föreställda.

Boken gavs ut första gången 2008. Då var titeln *Doktor Luther & Mr Hyde. Om tro och makt då och nu*. När Weyler förlag nu ger ut den i en uppdaterad, och delvis utvidgad, version har titeln ändrats till *Frihet, jämlikhet, reformation. 500 år med Luther*. Det finns ett bra skäl till det. I den nya titeln har tyngdpunkten förflyttats från mannen till saken, från Luther själv till de dramatiska förändringar han var med om att utlösa. Det kan jag tycka är rimligt. Återutgivningen motiveras av att 2017 är ett jubileumsår; 500-årsminnet av reformationen uppmärksammas. Då framstår det som naturligt att låta titeln på en biografi över Martin Luther understryka att han är en man i tiden, sin egen men också vår.

Reformationsåren var den stora förändringens tid. Det var då dörrarna öppnades för moderniteten, de krafter som fortfarande oavbrutet formar och förvandlar världen.

Vid högaltaret i S:t Petri kyrka i Malmö ligger stadens reformator Claus Mortensen begravd. På gravstenen kan man läsa att han var en *destructor papistici cultus*, en förgörare av den papistiska kulten. Det är menat som en hederstitel.

I början av 1500-talet var Malmö en av Danmarks största städer, en expansiv handelsstad med ett självmedvetet borgerskap. Malmö var också ett centrum för den radikala reformationen. En novemberdag 1529 rusade en upphetsad folkmassa in i Petrikyrkan och förstörde i renlärig nit helgonbilder och altare. Guds ord skulle förkunnas rent och klart, inte döljas bakom fåfängligheter och avgudabilder. Redan året dessförinnan hade Malmös borgmästare Jörgen Kock tagit över Helgeandsklostret vid Stortorget och omskolat det till Rådhus.

Lund, en dryg mil nordost om Malmö, var då som nu ett helt annat slags stad; ärkebiskopssäte för hela Norden, en religiös och kulturell metropol, en tät arkipelag av kyrkor och kloster kring den romanska katedralen, uppförd på 1100-talet och återuppbyggd på 1200-talet efter en brand.

Men också till Lund kom reformationen. På 1530-talet tömdes klostren och Lunds borgare fick order om att riva kyrkor. Stenen skulle användas till att bygga Malmöhus slott, de danska kungarnas residens i Malmö. Det är en nästan övertydlig bild av den maktförskjutning som ägde rum under denna tid, från kyrkan till kungen, från biskoparna till de värdsliga furstarna.

Den 31 oktober 2016 landade påve Franciskus på Sturups flygplats. Under dagen deltog han i en ekumenisk gudstjänst i Lunds domkyrka och vid ett stort publikt evenemang i Malmö

Arena. Påven besökte Sverige för att delta i upptakten till reformationsåret 2017.

Enligt traditionen spikade augustinermunken Martin Luther upp sina teser mot avlatshandeln på kyrkporten i Wittenberg den 31 oktober 1517. Den dåvarande påven bannlyste honom. I gengäld beskrev Luther påven som Antikrist. Och trots den nuvarande påvens försoningsgest, för så måste man uppfatta Sverigebesöket, är de gamla såren ännu inte helt läkta.

I ett av TV-reportagen från på påvebesöket beskrev en ung svensk katolik reformationsåren på 1500-talet som ”en mörk tid”. Det finns argument för den värderingen. Klostren, den tidens sociala och kulturella knutpunkter, stängdes inte bara i det dåvarande Danmark utan runt om i Nordeuropa. Munkar och nunnor fördrevs. Bibliotek skingrades. Kulturskatter förstördes. En enhetskultur byggd på arvet från det romerska imperiet splittrades. Riter och trosföreställningar som skänkt många människor trygghet och tröst kastades på sophögen. Man förstår att det kunde upplevas som om de ljus som lyst upp jordelivet blåstes ut. Titeln på en nyutgiven antologi om den svenska reformationen, sedd ”ur folkets perspektiv”, har också fått titeln *Dofien av rykande veckor*.

Och det är inte bara troende unga katoliker som kan hitta orsaker att beklaga den kulturrevolution som gått till historien som reformationen. Helgen före det svenska påvebesöket (30/9 2016) målade den danske religionshistorikern Jens-André P Herbener en mörk bild av reformationen i Politiken: ”Reformationen ledde inte till större utan till mindre religiös tolerans. Före reformationen fanns det en maktfullkomlig ’renlärig’ kyrka

i Västeuropa. Efter reformationen uppstod det flera maktfullkomliga 'renläriga' kyrkor och de ville var och en ha monopol och bekämpa de andra konfessionerna. Det bidrog till att utlösa ett inferno av religionsförföljelse och några av historiens blodigaste religionskrig. Miljoner människor dräptes och tusentals avrättades av religiösa skäl. Krigen drev fram de största flyktingströmmarna i Europas historia under perioden mellan Västroms fall på 400-talet och 1900-talets världskrig”.

Herbener skrev i polemik mot ett uttalande av den danska drottningen Margrethe. Hon hade pekat på kristendomen och reformationen som grunden för det moderna danska samhället. Men vad är det vi förknippar med den moderna kulturen, frågade Herbener och svarade: Det är företeelser och ideal som sekulär demokrati, likhet inför lagen, religionsfrihet och jämlikhet. Skulle det vara ett arv från reformationen? Nej, det är upplysningen vi har att tacka för de värden och de friheter de flesta av oss i dag betraktar som omistliga. Det är religionskritiken, inte religionen, som banat väg för den liberala demokratin, var budskapet i artikeln.

Det är också, gissar jag, en vanlig uppfattning i breda grupper i det svenska samhället. Reformationen förknippas med Martin Luther och Martin Luther förknippas med en dömande och glädjedödande och intolerant kristendom, fixerad vid synd och skuld. Svartrockar. Jan Malmström i rollen som sadistisk biskop.

Om moderna svenskar överhuvudtaget tror sig veta något om Luther så anser sig förmodligen inte så få av dem att det han stod, och står för, är oförenligt med moderniteten. Vi har frigjort oss från honom, inte *med* honom.

Men en annan Lutherbild är möjlig.

Göran Agrell och Peter Strömmer, präster och lutherkännare med kopplingar till Ersta Sköndals högskola i Stockholm, driver webbsajter, och ger ut böcker, om Martin Luther. På en konferens arrangerad av Svenska kyrkan i oktober 2016 plockade jag åt mig ett häfte de sammanställt inför jubileumsåret. Där listar de nio skäl att fira minnet av reformationen. De trycker särskilt på reformationens betydelse för att etablera just de värden och framsteg en debattör som Herbener ger upplysningen ensamrätt på: individualismen, friheten, välfärdssamhället, demokratin, solidariteten, välståndet, den fredsskapande internationalismen. Den franska revolutionens berömda paroll skulle, om man får tro texten i broschyren, lika gärna kunna vara reformationens: frihet, jämlikhet, broderskap.

Är det att ta i? Ja, kanske. Men det är i så fall också påståendet att reformationen och upplysningen är som natt och dag, varandras motpoler. Man kan på goda grunder hävda att reformationen tvärtom var upplysningens prolog och förutsättning.

Marin Luther var en djupt motsägelsefull gestalt: dödsföraktande dissident och frihetsförkunnare, men också auktoritär fursteslickare och brutal antisemit. Han smulade sönder en världsordning, men var samtidigt fylld av skräck inför ett hotande kaos, inför konsekvenserna av den frihet han proklamerade.

När Karl Vennberg en gång i tiden porträtterade Luther i Aftonbladet blev rubriken: ”En rå tölp som också var ett geni”. Artikeln skrevs i samband med 500-årsjubileet av Luthers födelse, 1983. Också idéhistorikern Ronny Ambjörnsson ägnade sig då åt Luther, vars stil han i en artikel i Dagens Nyheter

karaktäriserade som ”en blandning av drängstuga och katedral”. Reformatorns lära beskrev Ambjörnsson som ”en båge spänd mellan ytterligheter, mellan skräck och förtröstan, mildhet och vrede, frihet och tvång.”

Det är denna dubbelhet som formuleringen ”Doktor Luther och Mr Hyde” syftar på. Och det är också denna dubbelhet som gör Luther och hans liv till ett oundgängligt prisma för den som vill analysera och förstå vad som just nu sker med världen: fanatismen och terrorismen, den auktoritära populismens triumfer, den exkluderande nationalismens comeback.

Reformationen drevs fram av, och bekräftade, de ekonomiska politiska och kulturella förändringar som i sin förlängning gjort det möjligt att skapa några av världens mest humana, liberala och rika samhällen: de europeiska och amerikanska liberala demokratierna.

Men moderniteten är också den motsägelsefull. Också den har sin Mr Hyde, sin onda skugga: den apokalyptiska fanatismen, det utopistiska fantasteriet, de fiktiva familjerna (nationen, rasen); alla dessa försök att bemästra, besvärja och besegra rädslan för friheten och förändringarna, skräcken för det främmande, motviljan mot det orena, otryggheten i det gränslösa.

Vill man fördjupa sin förståelse av fenomen som Sverigedemokraterna, IS och Donald Trump är det en god idé att studera reformationens historia.

* * *

Man kan ibland få intrycket att det finns en Luther *für alles*.

När 450-årsminnet av Martin Luthers födelse firades i

Stockholm i november 1933 arrangerades ett ståtligt fackeltåg. De var populära just vid den tiden. Drygt tusen företrädare för "huvudstadens kyrkliga ungdom" (SvD, 11/11 1933) marscherade från Engelbrektskyrkan till Storkyrkan. Där placerades en fanborg i koret, och teologen och kulturpersonligheten Manfred Björkquist höll tal. Björkquist hade varit en av den så kallade unglyrkörörelsens förgrundsfigurer i början av seklet. Han hade då varit med att lansera parollen "Sveriges folk – ett Guds folk". Nu efterlyste han en ny "S:t Göran". Familjeupp-lösning, arbetslöshet, "ett sönderslitande partiväsen", när kommer den S:t Göran som befriar oss från allt detta, frågade Björk-quist och vände sig direkt till den ungdom som han hoppades skulle visa sig redo att söka denne drakdödare och befriare.

"Det börjar finnas en våghalsad stridslust hos denna tids ungdom, sade talaren. Man vill ut ur håglöshet och kvalm på nästan vilka villkor som helst. Man vill in i ledet för att kämpa. Men låt oss se till att vi ej med vår iver blott öka förvirringen. 'Allt hänger på att Gud sänder de rätta männen på jorden', säger Luther. Hur långta vi ej efter de rätta männen? Men bedja vi också om dem?" (referat i DN, 11/11 1933)

Det var en Luther för den tiden, 30-talet. Det finns en risk för att det också blir vår egen tids Luther.

* * *

En Luther för allt och alla? Vilken Luther är då min? Den unge frihetsförkunnaren, förstås. Men också den lycklige författaren och läsaren som gör språket till en lustgård och ett äventyrs-land.

Jag började ägna mig åt Martin Luther när jag bodde i Berlin hösten 2006 till sommaren 2007. Det var Luther som historisk gestalt som intresserade mig; i den egenskapen är han, till skillnad från i Sverige, intensivt närvarande i Tyskland. Jag skaffade litteratur, köpte en CD-ROM med Luthertexter på medievaruhuset Dussman i Berlin och gjorde med min hustru, och då tolvåriga och obegripligt tåliga dotter Elvira, ”Lutherresor” till Wittenberg och Eisenach och Mansfeld och vägkorsningar i närheten av Erfurt. ”Jaha, och vad gjorde han här då?” brukade Elvira fråga, och då kunde vi svara: ”Ja, här blev han nästan träffad av blixten.”

När jag sedan satte mig ner för att skriva boken var jag tvungen att inför mig själv medge att jag faktiskt är protestant, att här finns en tradition och en kultur som präglat mig och som jag känner mig hemma i.

Hur luthersk är denna min protestantism? Mer luthersk än jag kanske vill erkänna. Det är en av teserna i den här boken; att det svenska välfärdssamhället, det som format mig på djupet är präglat av det lutherska arvet, och att det kanske är just därför Luther själv länge tyckts vara så frånvarande. Han finns överallt, och är därför svår att urskilja.

Själv brukar jag också hävda att jag bär på ett kalvinistiskt arv. Min släkt kommer från Småland. På min mammas sida hittar man småföretagsamhet och frisinne. Min mormors yngre syster Margit, som drev en fotosalong i Nybro, gav mig Barnens Bibel i julklapp när jag var liten och kandiderade på 50-talet till fullmäktige på en folkpartilista.

Frisinne. Jag vill minnas att Bo Strömstedt, en gång min chefredaktör på Expressen, gärna framhöll vilket vackert ord

det är: fri i sinnet. Var Martin Luther det? Var hans kollega och konkurrent Jean Calvin det?

Svårt att svara obetingat ja på den frågan.

Men det är också dumt att inte ge sig själv chansen att ställa den. Det är dumt att låtsas som om reformationen inte har något att säga oss, vi som är moderna och upplysta människor.

Jag har nu glädjen att dela förlag med en av mina litterära idoler; den amerikanska författaren Marilynne Robinson. Hennes romaner är genomandade av hennes kalvinistiskt frisinade religiositet, som jag tycker sammanfattas så vackert i ett Calvinitat jag hittade i en av hennes essäer: "... nature is a shining garment in which God is revealed and concealed", naturen är en lysande klädnad i vilken Gud träder fram och döljs. Att bejaka världen, studera den, älska den, njuta av den, gå på rockkonsert i den, se på fotboll i den, dricka öl med sina vänner en fredagskväll på en stimmig bar, är med andra ord en gudstjänst.

Denna fromhet som manifesterar sig i kärlek till vardagsvärlden känner jag stark sympati för. Den personifieras av John Ames, huvudperson i en av Robinsons romaner, *Gilead*, och biperson i två andra, *Lila* och *Hemma*. Ames är pastor i en liten församling i Iowa och han älskar sin hustru, sin lille son, sin kyrka, mackor och baseball. Hans trosbekännelse är mycket enkel och rak på sak och jag gör den gärna till min: "Oh, I will miss this world!", Åh, jag kommer att sakna den här världen.

* * *

Några ord om källor. Min framställning bygger på läsning av både primär- och sekundärlitteratur. En källförteckning finns i slutet av boken. Jag har däremot inte använt mig av noter. Jag har istället valt att försöka arbeta in källhänvisningar och tack-samhetsskulder i den löpande texten.

Per Svensson

Malmö i november 2016

Apokalypsens fotfolk

I

Vid middagstid visade sig en regnbåge på himlen. Det var tecknet. Snart skulle himlens härskaror stiga ner med skarpa tveggade svärd. Blod skulle rinna ur Guds vredes vinpress.

Bönderna var samlade på ett berg utanför Frankenhäusen. De hade byggt en vagnborg efter mönster av de böhmiska husiterhärarna. Kärror och foror formade en stor cirkel och tjänade som bröstvärn. Uppbådet var manstarkt, räknade minst sextusen huvuden, kanske så många som åttatusen. Men beväpningen var dålig och trots att också en skara herremän anslutit sig till böndernas sak var de samlade kunskaperna i krigskonsten skrala.

Furstarna hade inlett förhandlingar. Buden hade gått fram och åter. Det var magistern som lantgreven och de andra höga herrarna var ute efter. Om profeten och hans följe lämnades ut skulle bönderna skonas hade furstarna lovat. Det fanns de som frestats.

Då hade magistern talat till dem alla uppe på berget. Och medan han talat hade Gud låtit slå regnbågen. Magistern hade pekat på den. Se tecknet! Segern är säker. Framåt, framåt, framåt, var inte rädda, ni har inget att frukta, Herren är med er.

Kanske var det vad han hade sagt. Och kanske hade han höjt handen och ropat så som det står skrivet: ”Och runt omkring tronen gick en regnbåge, som till utseendet var såsom smaragd. [...] Och från tronen utgingo ljungeldar och dunder och torrdön.”

Vem kunde nu traska hem till dynga och dagsverke, nu när tiden stod på sitt yttersta?

För att ytterligare stärka dem i anden hade magistern där på fläcken låtit halshugga en herreman och en präst som velat dagtinga med furstarna, de gudlösa skälmarna och tjuvarna som skinnar bonden och trampar under sig allt som växer och andas. Riddaren var en förrädare som försyndat sig både mot de fattiga och evangeliet, hade magistern förklarat, och prästen var inte bättre. Magistern hade därför låtit sina trogna döda dem. Så har det i alla fall berättats. Om det är sant är en annan sak. Vem kan förresten säkert veta att han verkligen lovade att fånga furstarnas kanonkolor i sin kappa?

Säkert kände han sig ändå uppfylld av profetisk kraft. Han var en Herrens hämnare, en Herrens hövitsman. Han hade dragit svärdet ur skriften. Gudskrigaren Gideons vapen. Han hade skrivit till grevarna av Mansfeld, kallat dem ”broder Albrecht” och ”broder Ernst”, manat dem till bot och bättring, hotat med Guds straff och undertecknat breven ”Thomas Müntzer, med Gideons svärd”.

Det var nu den 15 maj år 1525. Bara några dagar tidigare hade Müntzer lämnat riksstaden Mühlhausen, som han gjort till en apokalyptisk feberhärd. Trehundra trogna hade följt honom och hans banér, en regnbåge på vit botten, när han tåg mot Frankenhausen för att förena sig med de revolterande

bönderna på Gileads berg. Trehundra följeslagare, för med endast trehundra män hade Gideon betvingat midjaniterna.

Trakten kring Frankenhausen var hembygd för Thomas Müntzer. Han var född bara några mil norrut, i Stolberg utanför Nordhausen. Och en tid hade han varit pastor i Johanneskyrkan i Allstedt, en av Frankenhausens grannstäder. Det var där han infört tysk mässa och i juli 1524 hållit sin ryktbara "furstepredikan". Den regerande kurfurstens bror, hertig Johann, hade oroats av ryktena om Müntzers förkunnelse och med egna öron velat förvissa sig om vad den omsvärmade predikanten hade att säga. Müntzer hade tagit tillfället i akt att mana hertigen och dennes son Johann Friedrich att hålla sina svärd rena och Guds vingårdar fria från ogräs. Försummade furstarna sin kristliga plikt skulle svärdet tas ifrån dem. De gudlösa har ingen rätt att leva, fastslog pastorn. Efter denna predikan förlorade Müntzer dock snart förhoppningen om att furstarna skulle låta sig brukas som rättfärdighetens redskap. Han skrev nu istället en rasande pamflett mot de höga herrarnas ogudaktiga levnad och flydde om natten över Allstedts stadsmur. Sedan tog han sig till den stora staden Mühlhausen för att låta sitt öde gå i fullbordan. Han var en revolutionär på jakt efter sin revolution.

II

Thomas Müntzer föddes 1488 eller 1489, uppgifterna går isär. Inte mycket är känt om hans liv före trettioårsåldern. Sedan kommer genombrottet och under några korta år befinner han

sig på en turné kantad av hänförelse och skandaler. Därefter tar det brutalt slut.

Många profeter har genom historien stigit fram ur de breda folklagren, men Müntzer hörde hemma i ett tunt skikt av andlig elit. Han var en lärd man som studerat vid universiteten i Leipzig och Frankfurt an der Oder, avlagt examen och blivit präst. Han var inte främmande för vare sig grekiska eller hebreiska. Hans aptit på kunskap var stor. Men han hade också den för många intellektuella typiska böjelsen för aktivism och handlingsmystik. Man kan tycka sig känna igen en Robespierre, en Ulrike Meinhof eller en militant islamist från det tidiga 2000-talet.

Müntzer hade haft tjänst som pastor i Zwickau. Där hade han kommit i kontakt med den begynnande reformationens romantiska och militanta ytterflygel – personifierad av vävaren och profeten Nikolaus Storch, som förkunnade att de yttersta dagarna nalkades och att Gud nu därför talade direkt till sina utvalda. Budskapet gjorde intryck på Müntzer och lär ha påverkat hans sätt att utöva sitt predikantämbete. De styrande i Zwickau tröttnade dock på den alltför pepparstarke pastorn. Müntzer avsattes och flyttade till Böhmen, den medeltida religiösa radikalismens epicentrum. Men också där, i husiternas hjärtland, gjorde han sig besvärlig. Snart tvingades han lämna Prag för de tyska landsvägarna och en tillvaro som handelsresande i apokalyptisk agitation. Han blev en den gudomliga vedergällningens vagabond, en den glödande Andens vandrande gesäll.

Man kan se honom framför sig. Han är inte många år äldre än trettio, men det gulbleka ansiktet är redan liksom uråttat. Läpparna verkar vara på väg att torka bort och hakan liknar en sprucken fallfrukt. Det har just regnat. Skogen skakar av sig vätan. Tunga droppar faller från lövträden. Den slingrande smala vägen är gyttjig och hal. Han huttrar i sin tunga, våta yllekappa. Små bäckar av kallt vatten rinner ner från mössan och blandar sig med snordroppet från näsan. Det är fortfarande långt till byn där han ska få husrum för natten.

Bakom en krök möter han två franciskanermunkar. De hukar i sina kåpor och stirrar som regeln kräver stint ner i marken, men han vet att de kommer att vända sig om och kasta blickar efter honom så snart han hunnit förbi dem. Falska som ormar. Han känner dem. Leran gör hans steg tunga. Han svettas trots att han fryser. Skogen öppnar sig mot ett kuperat slättlandskap och en låg bergskam. I dimman som ligger smetad längs åsryggen skymtar en tung borg. Några knotiga bönder hackar sig långsamt fram på åkerlapparna vid väggkanten. Bara en cirklande rovfågel fattas för att fullborda tavlan.

Han är hungrig. Han är nästan alltid hungrig. Men det sugande tomrummet i tarmtrakten sveps bort av en våg av smärta. Somliga skulle säga att det är den monotona dieten av bönor och kålrot, bondekosten, som är skuld till magplågorna. Själv vet han att det är den levande guden som slipar sin skära inom honom. Det fyller honom med glädje. Eggen måste vara vass när vallmon och blåklinten ska skäras.

Han närmar sig en samling hus, helt obetydlig, knappt ens

en by. I utkanten av bosättningen finns en taverna. Ett bröl tränger ut genom fönstret, följt av ett kvinnskrik. Fyra landsknektar sitter bänkade utanför värdshusdörren med stop och kortlappar. Ingen av dem tar någon notis om oväsendet inne på värdshuset. En femte knekt kastar upp vid dynghögen. Raggiga svin bökar i leran.

All denna orenhet, all denna smuts. Det är bra. Det är mycket bra. Antikrist andas i stinkande pustar. Dagarna är räknade. Snart ska världens sopas ren av den skoningslösa stormvinden, och konungarna som bedriver otukt med Babylons sköka och köpmännen som skaffat sig rikedomar genom hennes omåttliga vållust ska alla förgås. Het som helvetets ugn är den straffande stormen.

Det börjar regna på nytt. Han måste gå bakom en buske för att tömma tarmen. Och medan den slemmiga sörjan rinner ur honom betraktar han dystert sin ränsel. I den ligger ”broder Lösiköttets” senaste lögnskrift. Han avskyr honom. Just därför måste han läsa honom. Alla läser honom, alla läser påven i Wittenberg, broder Sötebrödsdagar, doktor Martinus Luther som slickar flottet från faraonernas fingrar. Också hans tid ska komma. Också hans dagar är räknade. Rävén är slug, men Gud låter sig inte gäckas. Det kommer att gå med denne Luther, denne lismare, som med rävén när den fångas. Han kommer att bli flådd, och rätt så för genom sina lögner har han givit näring åt tjuvar och bedragare, de höga herrarna som roffat åt sig allt som växer och andas under himmelen. Fisken i vattnet liksom fåglarna i skyn och örterna på marken, allt har de lagt under sig. Luther, furstesmickraren, den giftiga masken, har försäkrat de ogudaktiga skålmarna att de har rätten på sin sida. Men den

fattige under oket har doktor Länstol förmanat och sagt att de mäktigas röveri är rättfärdigt medan den utplundrades vrede är orättfärdig. Lögner, lögner . . .

Upplivad reser han sig och greppar ränseln.

III

Thomas Müntzer bör ha avskytt städer. Stadshat och apokalyptisk sekterism är ett historiskt tandempar. Det är påfallande ofta i staden som domedagsprofeter och renhetsivrare hittar de mest ohyggliga bevisen för att samtiden är sjuk och måste läggas under kniven. De större städerna i det tidiga 1500-talets Tyskland kunde framstå som sinnebilder för kaos, motsatsen till Guds givna ordning. Städerna var larm och skrik och trängsel och tumult. I den ordnade världen visste varje människa sin plats. Där fanns tre stånd. De som brukar jorden. De som krigar. De som ber. *Nährstand. Wehrstand. Lehrstand.* Bönder. Ridare. Klerker. Livsmedel. Trygghet. Frälsningsmedel. Varje stånd sörjde på sitt sätt för de andras välfärd. Så såg den medeltida modellen ut.

Men med 1500-talet hade Europa gått in i den epok som brukar kallas den tidigmoderna och moderniteten karaktäriseras, som Marx och Engels skulle komma att formulera det, av att allt som är fast förflyktigas. Medeltidens tre samhällsbärande stånd befann sig vid 1500-talets början alla i ett existentiellt kristillstånd.

Befolkningsökning och ett större inslag av marknadsmekanismer i ekonomin polariserade landsbygdsbefolkningen. För

vissa bönder ökade välståndet tack vare stigande priser på lantbruksprodukter. Andra fick, på grund av växande familjer och gårdar som krympts genom arvskiten, allt svårare att äta sig mätta. Ett proletariat av småbönder, torpare och daglönare växte fram. Den utvecklingen tog ordentlig fart mot mitten av 1500-talet, men hade inletts redan tidigare. Den cykliska, årstidsbundna bondetillvaron hotades inte längre bara av pest och krig utan också av processer som kan påminna om dagens globalisering.

Riddarståndet å sin sida förlorade terräng i takt med att kriget moderniserades och gjorde adelskrigarna mindre viktiga. Lågadeln tappade politiskt inflytande samtidigt som furstarna stärkte sina positioner. Somliga av riddarna slog sig på stråtröveri för att överleva. Andra sålde sina tjänster till rika handelsmän som behövde skydd mot rovriddare. Somliga blev värdetransportörarna. Andra gick in i säkerhetsbranschen.

Och klerkerna? Den romersk-katolska kyrkan befann sig under 1500-talets första decennier mitt uppe i den identitetskris som gått till historien som reformationen. Men redan tidigare hade kyrkan skakats av skandaler och moraliska konkurser. Dess ledande män hade gång på gång gjort sig bemärkta för mindre smickrande karaktärssegenskaper som girighet, grymhet och amoralism. Kyrkans toppskikt negligerade öppet celibatet och ägnade sig åt allehanda utsvävningar. Påvar och kardinaler från släkterna Borgia, Medici och Rovere levde och intrigerade som njutningslystna och makthungliga renässansfurstar.

Detta var Niccoló Machiavellis tid. I managementklassikern *Fursten*, skriven 1513 och utgiven tjugo år senare, påpekar han att den ledare som försöker vara god i en värld där ingen

annan är det raskt kommer att gå under. Prototypen för Machiavellis skrupelfria maktentreprenörer är Cesare Borgia, en av påven Alexander VI:s söner. Alexander själv har gått till historien som varm vän av giftmord och det har sagts om honom att han var en man ”utan skrupler, utan tro, utan moral”.

Vid skiftet mellan 1400-tal och 1500-tal var förtroendet för kyrkan lågt, inte bara hos folk i gemen utan också hos många av dess egna företrädare. I Florens höll dominikanermunken Savonarola lågande straffpredikningar över tidens och Vatikanens moraliska förfall. Det slutade med att han i maj 1498 hängdes och brändes på Piazza della Signoria. Ett par decennier senare sällade sig också påven själv till påveväldets kritiker.

”Vi vet att betydande missförhållanden i flera år har utgått från den heliga stolen”, förklarade reformpåven Hadrianus VI och tillade att ”sjukdomen hade fortplantat sig från huvudet till lemmarna, från påvarna till de underordnade prelaterna.” Hadrianus var till börden holländare, valdes till påve 1522, dog redan året därpå och var den siste icke-italienske påven på över 450 år. (Den näste blev polacken Johannes Paulus II.)

Det fanns många skäl att tro sig leva i de yttersta av tider. Världen vred sig och stönade i vällust, i vrede, i vinningslystnad, i vanmakt. Två nya hot spetsade den sjudande brygden av oro, ångest och skräck i Europa. Den turkiske sultanen höjde hotande sitt svärd mot kristenheten, 1526 skulle hans här lägga Budapest under sig. En ny farsot härjade och fortplantade sig med hjälp av knekthoparna: neapolitanska sjukan, franska sjukan, syfilisen. Rädslan för epidemin bidrog till att badhusen stängdes i städerna. De hade länge varit en härd för omoral. Män och kvinnor badade tillsammans i stora träkar, drack vin,

åt och lät sig roas av lutspelare. Somliga badhus var regelrätta bordeller.

”Och på hennes panna var skrivet ett namn med hemlig betydelse: ’Det stora Babylon’, hon som är moder till skökorna och till styggelserna på jorden.” Allt tycktes vara i upplösning. De märkligaste nyheter och idéer spreds med den nyligen uppfunna tryckpressen blixtnabbt från stad till stad, från land till land. Urgamla sanningar ställdes på huvudet. Det var som om människan förlorat känslan för mått och sans. Sjöfarare seglade ut i det okända och återvände med guld, silver, kryddor och berättelser om vildar och monster. Penningen regerade mer och mer skamlöst. Rika köpmän utvecklade en allt större aptit på bekvämlighet, lyx och makt.

Den nya tiden var som mest påträngande och hotfull i de stora städerna. Beteckningen stora städer måste dock relativiseras. De största tyska städerna – Augsburg, Nürnberg, Köln – hade i början av 1500-talet knappast fler än 30 000 invånare. De flesta städer i Tyskland var förhållandevis små, befolkade av ett par, tre tusen själar. Stadskulturen var i stället som mest utvecklad i Italien, men även där var städerna med moderna mått mätt befolkningsmässigt blygsamma. En metropol som Rom, den katolska kristenhetens huvudstad, hade på 1520-talet inte fler invånare än 50 000.

För en lantbo, en representant för den överväldigande majoriteten av Europas befolkning på 1500-talet, måste en stad, också en förhållandevis liten stad, ändå ha tett sig som ett apokalyptiskt inferno med sin stank, sina skrik, sina epidemier, sina förbannelser, sin vilda ryktesflora, sitt myller av krämare, tiggare, munkar, fyllon, skolgossar, tjänsteflickor på väg hem

från marknaden med korgarna fulla av fjäderfän och grönsaker, med sina gesäller på väg till värdshuset Svarta Björnen, sina köpmän i pälsbrämade kappor, sina daglönare, sina matronor i färd med att pruta hos tyghandlaren, sina penningutlånare och kringresande försäljare av undergörande dekokter, sina astrologer och sina barberare som för en rimlig slant också kapar armar och ben, sina lallande och dräglande dårar, sina tras-hankar och vagabonderande gycklare. Staden är en ö av kaos i det stora havet av tiggande mörker. Hos boktryckaren köper en magister på genomresa den senaste stridsskriften av Erasmus av Rotterdam. En mager jurist skyndar förbi på väg mot rådhuset. Från en snickarverkstad hörs högljudda förbannelser. En procession skrider långsamt fram mot katedralen med standard och helgonbilder, men hindras av en bonde som sliter och drar i en mager ko. I en gränd får en enbent gubbe stryk av två välklädda dagdrivare. Den enbente sparkas blodig utanför ett snedbyggt hus med en medfaren skylt i form av en stilerad vinranka. Fönsterluckorna på andra våningen slås upp av en ung kvinna med stripigt hår. Hon gäspar, kliar sig under bröstet och slänger iväg en svordom när en av dagdrivarna gör en obscen gest i hennes riktning och gapskrattar. I ett av grannhusen kokas blodkorv. Doften blandas med rännstensodörerna och de vedervärdiga pustarna från garveriet längst bort i gränden.

I städerna skapades och formades de samhällsklasser som drev fram och definierade moderniteten. Som i en avloppsbrunn samlades där de utblottade och rotlösa: proletariatet, de egendomslösa massorna. Växande sociala klyftor på landsbygden tvingade och lockade stora skaror av fattiga lantbor till